

L'arquitectura de la participació infantil, construïda “amb i des dels infants”

Ana María Novella Cámara

ARTICLES DE REFLEXIÓ

COL·LECCIÓ ARTICLES DE REFLEXIÓ FEDAIA, Federació d'Entitats d'Atenció i d'Educació a la Infància i l'Adolescència

Número 3: **L'arquitectura de la participació infantil, construïda “amb i des dels infants”**

Edita

FEDAIA, Federació d'Entitats d'Atenció i d'Educació a la Infància i l'Adolescència

www.fedaia.org

fedaia@fedaia.org

Autoria

Ana María Novella Cámara

Coordinació de la col·lecció: FEDAIA

Disseny i maquetació: Laurel XXI

Se'n permet la reproducció, la distribució i la comunicació pública sempre que se'n citi el títol, l'autor i l'editor, i que no es faci amb fins comercials.

Les opinions expressades en aquesta publicació són responsabilitat dels autors i no reflecteixen necessàriament la política i posicionaments de FEDAIA

Dipòsit legal: B 11851-2014

Barcelona, Maig de 2014

**L'arquitectura de la participació
infantil, construïda
“amb i des dels infants”**

Ana María Novella Cámara

Sobre la FEDAIA

La FEDAIA és la plataforma que agrupa a Catalunya el conjunt d'entitats que treballen amb infants, joves i famílies en situació de risc d'exclusió social o desemparament. Nascuda l'any 1996, està formada per més de 90 entitats que atenen a més de 100.000 infants i 35.000 famílies a través de serveis en l'àmbit de l'acció social, l'educació, la formació prelaboral, la salut i l'atenció a les famílies. Cerquem avançar en els drets de la infància i l'adolescència, tant a nivell personal, social com polític, mitjançant un model d'actuació que garanteixi la qualitat de vida de la infància, l'adolescència i les famílies a Catalunya, especialment dels més vulnerables.

Al llarg d'aquests 18 anys de vida, la FEDAIA ha cercat contribuir en la millora de la qualitat de vida dels infants, adolescents, joves i famílies més vulnerables de Catalunya. En aquest àmbit, és l'agent social referent a Catalunya i treballa amb el suport, la col·laboració i el reconeixement de les diferents organitzacions del tercer sector i les diferents administracions competents. La FEDAIA és part del tercer sector social, d'importància creixent a Catalunya. Està formada per entitats no lucratives, destinades a combatre l'exclusió social i la pobresa de la infància, que actuen en el camp social.

Sobre la Col·lecció d'Articles de Reflexió FEDAIA

Amb aquests articles, FEDAIA enceta una nova línia de treball per a la defensa dels drets dels infants i la lluita per construir un futur per a la infància.

Amb l'objectiu d'aportar noves línies de coneixement, reflexions entorn a temàtiques que afecten a la infància, adolescents i famílies més vulnerables, i en definitiva, ampliar i dotar de discurs per avançar en la situació en què es troba la infància, FEDAIA inicia aquesta col·lecció d'articles. S'anirà publicant periòdicament aquest recull de reflexions i aportacions teòriques d'experts multidisciplinars que ens permetin tenir diferents punts de vista i així enriquir i actualitzar el nostre discurs.

En aquest tercer número, es publica l'article de Ana María Novella Cámara, Professora del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona, sota el títol: ***L'arquitectura de la participació infantil, construïda "amb i des dels infants"***.

Sobre l'autora: Ana María Novella Cámara

Ana Novella és Professora del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona. Membre del Grup de Recerca d'Educació Moral (GREM). Recentment ha participat a la investigació "Participación infantil y construcción de la ciudadanía" (IP: Jaume Trilla) finançada pel Ministerio de Economía y competitividad, els resultats del qual s'han recollit en un llibre publicat per l'editorial Graó. La seva vinculació amb la participació infantil deu el seu origen a les assemblees escolars i es consolida amb l'experiència dels consells d'infants. En concret ha estat vinculada com a dinamitzadora i assessora externa del consell d'Infants de l'Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat. En el 2010, va ser membre de la Comissió Tècnica "Document base i Ordre de creació del Consell Nacional de la Infància i l'Adolescència de Catalunya" del Departament d'Acció Social i Ciutadania (Secretaria d'Infància i Adolescència. Generalitat de Catalunya).

Entre les seves publicacions destacar: "*Infants, participació i ciutat. El consell d'infants, un exercici de ciutadania*" (2013) a l'editorial Horsori; "*El concepto de ciudadanía construido por jóvenes que vivieron experiencias de participación infantil*" (2013) publicat a la Revista Bordón amb Agud, Llena i Trilla; "*La participación de los niños y niñas, Cuestión de avances profundos*" (2012) a la Revista Rayuela de Mèxic; i "*Participación y formación para la ciudadanía. Los consejos infantiles*" (2011) publicada a la Revista de Educación del Ministerio de Educación amb Jaume Trilla.

L'ARQUITECTURA DE LA PARTICIPACIÓ INFANTIL, CONSTRUÏDA "AMB I DES DELS INFANTS"

Ana María Novella Cámara
(Universitat de Barcelona)

Hi ha un abans i un després del 15-M¹ en la participació ciutadana. Aquella vivència com a ciutadà actiu dins i als voltants de les places, o passiu davant del televisor, va sacsejar la consciència social i va suposar una revolució ciutadana que va interioritzar l'emblemàtic *Yes we can*². A partir del 15-M es va reactivar el convenciment -fins al moment endormiscat- de que junts podem assolir allò que ens proposem. I de fet, han sorgit diferents moviments ciutadans que ho estan reafirmant, com per exemple el Moviment dels Afectats per la Hipoteca (PAH), la Plataforma 'Stop Subidas Transporte', "SOS Ensenyament públic de qualitat", o les diferents mareas com la blanca (sanitat), la blava (contra las prospeccions petrolíferes), la marea de la dignitat (22 de març 2014), etc. La situació de crisi i indignació social davant de certes polítiques estan sent un moviment històric per la participació democràtica. Estem en un dels millors moments en pro de la democràcia participativa.

En aquest marc social i polític, amb aquest conjunt de sinèrgies, **està emergint una gran revolució en la participació infantil**. No només per tot el que implica pel desenvolupament social i polític dels infants que conviuen en el dia a dia amb aquest alçament de la ciutadania, sinó perquè les polítiques en matèria d'infància estan fent un gir de 180 graus. En concret, pel que fa a la participació infantil hi ha una gran oportunitat a partir de l'aprovació de la **Llei 14/2010, del 27 de maig, dels drets i les oportunitats de la infància i l'adolescència** (DOGC núm. 5641, de 2-6-2010 pp. 42475-42536) que atorga a la **participació** un lloc privilegiat entre els seus principis i propostes d'òrgans per articular-la a l'àmbit local i nacional. En el seu preàmbul considera que **la participació de l'infant en els temes que l'afecten facilitarà la configuració de l'estatus de ciutadà** i entre els principis rectors inclou en l'Article 11 el de ciutadania activa. En l'Article 3 assenyala **les administracions públiques com les responsables de facilitar canals de participació**. I és en l'Article 27 on legisla la creació de dos òrgans de participació "Consells de participació territorial i nacional dels infants i adolescents". Però estaran d'acord en apreciar que el gir de 180° no s'esdevé per l'aprovació d'aquesta Llei.

Les primeres passes cap al gir es donen a partir del moment que, entre els anys 2011 i 2012, el Govern de la Generalitat de Catalunya va promoure tot un debat entre els principals agents vinculats amb la infància (administració, tercer sector, col·legis professionals, agents socials, agents econòmics, entitats municipalistes i grups parlamentaris) al voltant del present i el futur de la

¹ **15-M**, també anomenat moviment dels indignats, és un moviment ciutadà format arran de la manifestació del 15 de maig de 2011.

² Eslògan utilitzat pel senador demòcrata Barack Obama en la campanya primària presidencial de 2008.

infància, amb voluntat de donar compliment a la **Llei 14/2010** elaborant conjuntament el **“Pacte per a la Infància a Catalunya”**. També es va obrir un espai per recollir contribucions de tothom que volgués sumar alguna aportació constructiva mitjançant el *Programa per a l'impuls i l'assoliment del Pacte per a la Infància*. Planificant també accions per recollir l'opinió dels propis infants mitjançant la petició a grups organitzats d'infants, dins de les entitats o municipis, que fessin arribar la seva opinió del Pacte i a la ciutadania infantil en general mitjançant el **Joc del Pacte per a la Infància a Catalunya**.

És aquí on realment podem identificar que alguna cosa comença a moure's. No només per sumar a la concreció de les polítiques a un gran nombre d'agents socials que treballen per a la infància i per incorporar-los en el seguiment del seu desplegament, sinó perquè junts projectem els pilars consensuats que fonamentin el gir. Aquest primer esbós col·lectiu ens permet i empeny a coresponsabilitzar-nos dels canvis socioeducatius per fomentar la participació des de cada una de les pràctiques que acompanyem.

Sense cap mena de dubte, estem davant d'una nova tendència arquitectònica de **la participació infantil com a art de projectar i construir la ciutadania dels infants**. I és revolucionària perquè posa l'accent en incrementar la incorporació dels infants en les dinàmiques socials i polítiques. Afavorint la implicació dels infants en processos participatius des d'on aquests han de poder planificar i projectar els seus interessos, necessitats i aportacions, reduint la tendència de gestionar-los a través de representants adults. Aquesta arquitectura revoluciona tres fonaments de la participació infantil. Per una banda, uns **fonaments conceptuals**, “*sabers*”: conjunt de sabers que permeten entendre i assentar la participació infantil. Els més rellevants són recollits en el Pacte per la infància i ens permeten avançar en la representació del què és i com concebem la participació infantil. Per una altra, uns **fonaments metodològics**, “*saber fer*”, conjunt de sabers que articulen el pla estratègic per acompanyar els processos participatius que emergeixen en les pràctiques participatives dels infants. Així com, mecanismes, estratègies i estructures fonamentades en una pedagogia participativa que té com a horitzó l'autogestió en l'organització i operativització de les accions participatives per part dels infants. I per últim, hi hauria uns **fonaments actitudinals**, “*saber estar-ser*” que implica un conjunt de sabers que articulen el desenvolupament autèntic de la participació infantil que es sustenta en les competències i disposicions dels adults que acompanyen les pràctiques participatives des de la confiança i reconeixement del potencial transformador dels infants. I a la vegada, acompanyen la formació de la identitat dels infants com actius i activistes de les transformacions socials.

Aquesta revolució en els fonaments d'aquesta arquitectura ens ajudarà a impulsar aquest moviment de gir que estem experimentant. Però sense cap mena de dubte s'ha de percebre també com un

seguit de desafiaments que ens permetran anar sistematitzant **noves formes de dissenyar i acompanyar els processos participatius dels infants**. En definitiva, aquesta arquitectura de la participació infantil busca construir la ciutadania dels infants des del seu exercici, projecció de la participació “amb” i “des dels” infants.

La reflexió que em proposo teixir es centrarà en dos d'aquests fonaments, “*sabers*” i “*saber fer*”. Tot i reconeixent el valor del fonament actitudinal, hi ha una limitació de caràcters que marca l'extensió d'aquest article, però sense cap mena de dubte aquest “*saber estar-ser*” impregna els “*sabers*” i “*saber fer*”; o qui sap si és des d'aquesta nova configuració arquitectònica, és els “*sabers*” i “*saber fer*” qui impregna el “*saber estar-ser*”. Cadascú de nosaltres ho haurà de descobrir.

Revolucionant els fonaments conceptuals, avanços dins del Pacte per a la Infància

El *Pacte per a la Infància*, com s'ha assenyalat anteriorment, és un instrument de consens que es proposa avançar en matèria de drets i deures dels infants, així com en el seu benestar. I com es diu en el seu interior: “*duu implícit la necessitat d'un compromís de tota la societat de fer passes endavant en favor de la infància per fer que guanyi centralitat i sigui més visible a la nostra societat*”, al que s'hauria d'afegir *sent més activa i activista en l'exercici dels drets i responsabilitats*. D'aquesta manera el reconeixement de la necessitat de fomentar la participació política d'aquest sector de la població no només es concentra en un ideal a perseguir sinó en una concreció des de l'acció ciutadana.

Anem a endinsar-nos en el que són els principals avanços conceptuals en matèria de participació infantil que compartim i que queden recollits en el Pacte. Ho farem a partir d'algunes cites literals del Pacte i endinsant-nos en el seu anàlisi i significació.

- Avançant en el **concepte d'infant com actiu i activista social**

*“... esdevé una necessitat social, cultural, de justícia i d'exercici democràtic. **Cal prendre consciència que els infants i adolescents, com a col·lectiu social, formen part activa de la societat amb drets i deures i que això exigeix l'exercici i l'aplicació pràctica de la democràcia amb totes les seves regles**”.* p.14

Una primera senyal de què alguna cosa està canviant en la percepció dels **infants** és el tractament que se'ls fa en el pròleg **com a ciutadans i ciutadanes**. Així, en el fragment assenyalat anteriorment es defensa la necessitat d'incorporar a la **infància com a col·lectiu social que forma part activa de la societat**. Per una banda, es fa una crida a un canvi cultural en el món adult que ens porti a ser conscients, i actuar amb consciència, que formen part activa de la societat. Aquest “formar part activa”, requereix un exercici del paper actiu dels infants dins de la

comunitat. Aquest paper actiu ens porta a deixar enrere el paternalisme i sobreproteccionisme cap a la infància, a desplaçar la idea de **protagonisme de la infància posant l'infant en el centre de polítiques públiques** per impulsar que formin part activa de la societat. Incorporar-los com a col·lectiu actiu implica reconèixer la seva autonomia en la presa de decisions i competències per contribuir en els projectes socials. Reconèixer la seva inclusió com a agent actiu passa per impulsar la seva activitat, la seva capacitat de transformacions socials i, en algun moment, fins i tot de les transformacions polítiques, inferint-ho de les funcions que es proposen pel *Consell Nacional d'Infants i Adolescents de Catalunya* (CNIAC). S'ha d'impulsar un paper actiu de la infància com a grup social des d'un activisme cívic-polític que els possibiliti dissenyar iniciatives que impulsin canvis socials i polítics. Però per anar més enllà del "prendre consciència", són necessàries tres premisses que facin possible desprendre's d'una percepció de la infància adultocèntrica i proteccionista per interioritzar la imatge de la infància com a col·lectiu actiu i activista. Aquestes són:

- **Visibilitzar a la infància** no és suficient amb veure-la o mirar-la, és necessari ajustar les lents per reconèixer la seva singularitat perquè prengui part activa com a col·lectiu i en el marc de processos de comunitat;
- **Escoltar amb voluntat integradora i transformadora**, no és suficient amb sentir-los. Requerim la predisposició d'incorporar la percepció del món dels infants en la nostra representació, per passar a la construcció d'una realitat compartida; i
- **Reinventar la matriu de pensament**, no és suficient comprendre o posar-se en el lloc dels infants. Només des d'aquí, i amb les anteriors premisses, serà possible integrar als infants en l'exercici i aplicació pràctica de la democràcia. Més endavant aprofundirem en el com fer-ho possible des dels fonaments metodològics.

Però per si algú encara necessita més arguments per reconèixer a l'infant com a ciutadà actiu i activista, recordem **tres raons fonamentals de la participació infantil** (Trilla i Novella, 2011).

- *Una raó jurídica.* És un dret de la ciutadania i els infants són ciutadans del present. Així ho reconeix la *Convenció dels drets dels infants* (1989) com a instrument jurídicament vinculant i la Llei 14/2010 dels drets i les oportunitats en la infància i l'adolescència.
- *Una raó pragmàtica.* La participació en general -i, per tant, també la infantil- suposa una millora dels àmbits en els que es produeix; i
- *Una raó educativa.* Mitjançant la participació es desenvolupen les competències participatives i es forma a bons ciutadans.

La qualitat de les institucions i la qualitat de les ciutats es mesura a partir del grau de participació dels seus membres.

Els infants com a actius d'un país, d'una institució, han de formar part activa mitjançant l'acció, reflexió i deliberació dels temes que els preocupen i davant dels quals construeixen un posicionament i projecten accions per avançar junts. Amb l'infant com a participant actiu i activista guanyem tots i totes, guanyem com a institució i país.

- Avançant en el concepte de participació infantil, alguna cosa més que un dret:

*“És el **dret fonamental** de la ciutadania, lligat generalment al **procés de compartir les decisions** que afecten la vida de la comunitat en la qual un viu. És el **mitjà pel qual funcionen les democràcies** i és un **indicador per mesurar el nivell de democràcia** d'un grup de població o país determinat” (Hart, 1993) p.14*

La participació infantil gairebé sempre s'aborda com a dret a expressar-se, ja sigui per a reivindicar la seva defensa o per a garantir el seu compliment. Acostar-se a la participació únicament com a un dret és un plantejament reduccionista, encara que és una prioritat a la qual no es pot ni s'hi ha de renunciar. S'ha d'abordar la seva complexitat per a assolir més profunditat. Però sobretot per a ser conscients de la multidimensionalitat del concepte en el procés de desenvolupament de la pràctica educativa. Ser capaços de reconèixer les diferents dimensions del concepte que intervenen simultàniament retroalimentant-se, ens permet acompanyar els nens i les nenes a aproximar-se a cadascuna d'elles. Però sobretot, amplificar l'eficàcia i incidència formativa dels processos participatius. Simplement pel fet que l'educador integra un conjunt més ampli d'intencionalitats que impulsa en l'acompanyament que dona al grup d'infants i a cada un dels d'infants. Evidentment podem reduir la participació a un dret, a un valor o a un contingut formatiu. De fet, hi ha pràctiques que així ho requereixen. Però sense cap tipus de discussió, si ens proposem afavorir l'autonomia ciutadana dels infants, s'han de tenir les diferents implicacions socio-psico-polític-educatives del concepte com a referència. Per tant, **quan parlem de participació dels infants ho fem integrant múltiples dimensions** (Novella, 2012a):

- com a principi educatiu que regeix les experiències educatives;
- com a motor de canvi pel desenvolupament humà;
- com a valor democràtic per potenciar en el marc d'una democràcia participativa;
- com a metodologia i la seva concreció en procediments i estratègies metodològiques;
- com a contingut formatiu present en qualsevol proposta d'educació per a la ciutadania sigui dins o fora de l'escola;
- com a responsabilitat ciutadana, participació ciutadana com exercici polític. Prendre part activa en la comunitat política;
- com a benestar personal, element central dins de les dimensions de la intel·ligència emocional.

Impulsar el concepte de participació infantil des del seu caràcter multidimensional és imprescindible perquè els processos d'escolta siguin més eficaços i acompanyin la configuració de la identitat de l'infant. Però sobretot, per a sistematitzar les pràctiques des de l'arquitectura de les experiències participatives, on impulsar aquestes dimensions que s'articulen en les relacions socials entre els infants amb la finalitat d'acompanyar-los.

En definitiva, **la participació infantil és una experiència personal i col·lectiva que permet implicar-se en projectes socials que afavoreixen el desenvolupament psicoeducatiu, la construcció de valors i l'exercici de la ciutadania activa mitjançant la deliberació i acció compromesa en aquells temes que els preocupen i senten com propis de les seves responsabilitats ciutadanes.**

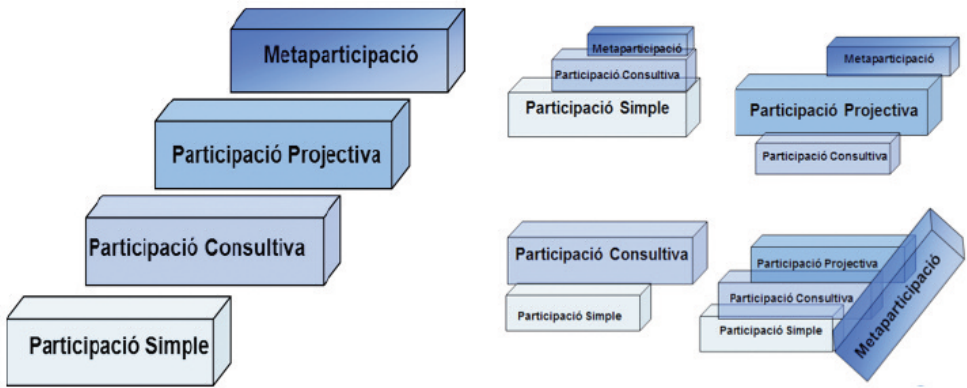
- Avançant en les experiències participatives: diferents, variades i amb graus d'intensitats:

"Tots els infants i adolescents han de tenir accés a experiències participatives diferents i variades i amb diferents graus i intensitats, ja que mitjançant aquestes, els nois i les noies es vinculen a la comunitat, s'hi comprometen i s'impliquen en la seva transformació, millorant la seva realitat més propera, exercint i interioritzant així el sentiment de ciutadania". Pacte. p.14

Les experiències participatives són oportunitats per l'exercici de la ciutadania, són elements vertebradors per la participació infantil. Sigui quina sigui l'experiència ha de vincular a l'infant amb la comunitat, promovent transformacions en la realitat immediata però també en nivells més interns relacionats amb la construcció de la identitat de ciutadà/ciutadana i de les competències que li permetran exercir-la. Però aquesta construcció de la identitat ciutadana, i de la significació de la participació com a valor i procediment democràtic, passa per sentir-se reconegut com a ciutadà pels qui l'envolten i per reconèixer-se i sentir-se ciutadà.

Juntament amb Trilla, en el 2001, vam identificar **quatre formes de participació infantil reconegudes en l'exercici de la ciutadania.** A partir d'entrar en diàleg amb la proposta de Roger Hart, vam anar identificant algunes consideracions que donaven singularitat a les quatre tipologies de participació que proposàvem: **participació simple, consultiva, projectiva i metaparticipació.** Abans però d'endinsar-nos en aquestes cal fer unes precisions:

- Cadascuna de les formes de participació es defineix pels seus propis trets característics.
- Cadascuna de les formes inclou subtipus o graus interns diferents de participació.
- Des de la participació simple fins la metaparticipació es dona un increment progressiu de la complexitat de la participació.
- Les formes de participació són complexes, inclusives, multidimensionals i es retroalimenten.

Més enllà de les precisions, cal tenir en compte que les dues primeres formes de participació, *simple* i *consultiva*, són planificades i organitzades per algú que no són els infants, però des del seu protagonisme i acció participada. Estaríem parlant d'experiències participatives “per” i “des dels” infants. En canvi la *participació projectiva*, permet que els infants s'impliquin en la planificació i desenvolupament del projecte sent actors i activistes de les transformacions que han identificat. Estaríem en una participació “amb” els infants. I per últim, la *metaparticipació*, és la més complexa i s'hauria de garantir que està present en totes les anteriors per tal de què els infants interioritzin la participació com a valor, procediment, concepte, principi... En aquest cas, és una experiència participativa que busca acompanyar processos de significació de la participació per part dels infants. Acompanyar als infants a pensar i reflexionar sobre l'experiència participativa i sobre la vivència en primera persona. Ara sí, es presenten breument aquests quatre tipus de participació que poden promoure's en el marc de l'exercici de la ciutadania:

Participació simple. És el nivell més elemental. Es caracteritza bàsicament perquè els infants prenen part com a espectadors o executants passius. El nen o la nena s'incorpora al desenvolupament d'una acció que algú, majoritàriament un adult, ha organitzat per a ell i on és important que segueixi les indicacions per la seva execució. També s'entén per *participació simple* aquelles activitats on, d'una forma més o menys activa, l'infant s'implicarà en la seva evolució i podrà incorporar elements que suposen cert grau de llibertat per a prendre decisions i que transformen el desenvolupament de l'activitat. Aquesta forma de participació té un paper formatiu pels seus rituals i cerimònies, perquè estableix els fonaments de futures oportunitats, on progressivament l'infant adquirirà més responsabilitats i autonomia. Alguns exemples serien: festes populars, la benvinguda dels Reis d'Orient, el Dia contra la violència a les dones, ...

Participació consultiva. Implica un pas més. Els infants ja no són simples espectadors, executants o usuaris d'una proposta premeditada i externa, sinó que prenen part mitjançant l'ús de la paraula. S'impliquen donant la seva opinió, proposant i valorant aquells temes que els afecten

directament o indirectament i que algú externament els demana consulta o opinió. A tota participació consultiva hi ha quatre decisions que caracteritza el nivell d'implicació en el procés consultiu. Aquestes són: des d'on es fa la consulta; en quin moment del procés es demana la implicació dels infants (abans, durant i al final de les implicacions de la consulta); quins mecanismes i procediments s'utilitzen (qüestionaris, participant en comissions, entrevistes amb tècnics...); quin grau de compromís prenen els organitzadors de desenvolupar les idees que aquests aportin. Alguns exemples són: remodelació d'espais col·lectius, ser membre d'un jurat, presentació d'opinions en jornades, representació en comissions...

Participació projectiva. Els infants ja no són simples consumidors d'una proposta, ni participen donant la seva opinió. En aquest tipus de participació, es converteixen en agent actiu i activista en la planificació i desenvolupament d'una iniciativa. Això significa passar a ser responsable d'una actuació i entendre que la seva implicació és imprescindible perquè aquesta prengui forma i evolucioni. En aquest tipus de participació s'exerciten tot tipus de competències que fan possible implicar-se de forma cooperativa i autònoma. Suposa passar a l'acció compromesa, a la mobilització de procediments i mecanismes que busquen la transformació de la realitat. Alguns exemples són: Estudi dels espais de joc; Campanya de civisme; la remodelació d'un parc; la difusió dels drets dels infants ...

Metaparticipació. Aquesta última forma de participació implica un elevat grau de complexitat i de competències participatives. En ella, els mateixos participants demanen, exigeixen, reivindiquen o generen nous espais participatius. L'objectiu de la participació és la mateixa participació. I ho és des de dues formes complementàries i interrelacionades. La primera fa referència a la possibilitat que tenen de parlar de la mateixa participació, d'analitzar i reflexionar sobre com són els seus processos participatius, amb la voluntat de millorar-los i sistematitzar-los. La segona fa referència a la capacitat de reivindicació que tenen determinats col·lectius perquè les seves veus siguin escoltades i tingudes en consideració. Per exemple: els processos de valoració de la pròpia participació en diferents actes; la reivindicació de la seva presència en actes públics, ...

Els nens i les nenes, com a ciutadans, han de poder participar en diverses pràctiques participatives i de tipus ben diversos. Potenciant diferents formes i intensitats de participació, els infants no només tenen l'oportunitat de ser cada vegada més competents en participació i en la seva identitat ciutadana, sinó que alhora tenen l'oportunitat d'aprendre, significar, construir i reivindicar la pròpia participació.

Però anem per pams, doncs si volem materialitzar el gir de 180° haurem de fer alguna cosa més que posar-nos d'acord en un marc conceptual, sinó que queda el més complicat i autèntic de les revolucions ideològiques: la concreció i materialització en les pràctiques socials i educatives.

Revolucionant els fonaments metodològics, operativitzant la participació infantil

Necessitem passar de les paraules a les accions concretes que sistematitzin els avanços conceptuals que porten implícits uns avanços en les relacions adults-infants. És necessari teixir aquestes relacions des dels referents conceptuals abordats però indiscutiblement ens han d'afavorir desprendre's de certs estigmes i concepcions pròpies de tendències arquitectòniques anteriors. Així, hem de poder fer front als desafiaments que comporta aquest nou moment en la participació infantil:

- Desprendre's d'una relació vertical i avançar en una relació fonamentada en l'horitzontalitat.
- Desprendre's de gestionar els seus interessos i avançar cap a gestionar-los "amb" ells i elles.
- Desprendre's de "l'encara no és el moment" i avançar cap a un "sempre és un bon moment" per participar.
- Desprendre's del paternalisme o del "que macos que són" i avançar cap al "que capaços que són".
- Desprendre's de l'infant com a consumista d'activitats participatives i avançar cap al seu reconeixement com a planificador i dissenyador de processos participatius.

Només si ens anem desprenent d'aquestes concepcions podrem establir relacions que confiïn en l'infant, que el reconeguin com a ciutadà i es percebin les seves competències. **És necessari poder complementar els avanços conceptuals amb avanços metodològics que impregnin les pràctiques d'una pedagogia participativa**

- Avançant en els espais de participació dels infants, de pràctiques quotidianes a d'altres d'incidència en les polítiques públiques:
"D'acord amb el grau de maduresa dels infants, cal proporcionar espais visibles d'opinió i participació en la vida quotidiana familiar, en l'escola, en les activitats de lleure, en la vida comunitària i en els afers públics, així com en l'àmbit de l'educació cívica i en valors, de la justícia i també en l'àmbit de la salut entesa com una manera de viure autònoma, solidària i alegre". Pacte. P. 17

Els diferents entorns educatius han de facilitar l'exercici de responsabilitats i compromisos envers al projecte col·lectiu per part dels infants. Aquests, com hem vist, han de poder participar en múltiples i variades experiències participatives en diferents graus i intensitats des d'on podran vincular-se a la comunitat, aprendre-la, millorar-la, apropiant-se-la i, sobretot, implicar-se en la seva transformació com a membres actius. La implicació activa dels infants en els projectes i les actuacions fa que la qualitat d'aquests sigui més elevada, però sobretot permet que els infants siguin activistes des d'una participació projectada des de la deliberació i reflexió, des de la implicació i el compromís.

El Pacte suggereix amplificar els escenaris contextuais de la participació infantil, i així proposa quatre nivells pel desenvolupament operatiu de la participació. Aquests són: com a membre de grups als quals pertanyen; com a persones destinatàries de serveis; com a membres de la comunitat; i com a ciutadans. Però a la vegada s'impulsa l'obertura d'espais deliberatius a nivell més micro per operativitzar la concreció de l'acció per part: dels infants, entre adults i infants en cadascuna de les institucions que els hi són més properes i quotidianes (família, escola, entitats del lleure...). Tanmateix, es proposen espais deliberatius a nivell macro perquè els infants formin part de les decisions sobre les polítiques públiques (*Consells d'infants i Consell Nacional d'Infants de Catalunya*).

- Avançant en el lideratge de les pràctiques educatives, combinant la formació i l'autogestió:

“La incorporació de l'infant en la seva quotidianitat d'una forma participativa passa per dissenyar projectes compartits i significatius per tots i totes, per definir responsabilitats, per transferir progressivament responsabilitats, per establir espais de diàlegs constructius, per aprendre a participar participant, per establir compromisos, per reflexionar i significar la mateixa participació... Tot això es dona en el marc de pràctiques, enteses com les defineix Puig, com cursos d'esdeveniments organitzats, rutinitzats i temporalment delimitats que es produeixen gràcies a l'acció conjunta de diversos participants que persegueixen un objectiu”. (Puig, 2011:2).

En aquest marc, l'educador que acompanya els processos i que els nodreix de components de la pedagogia activa ha de fonamentar la seva relació adult-infants des d'un **lideratge transformacional**. El seu precursor va ser Bernard M. Bass (1985), qui apostà per un lideratge que impulsa canvis importants en els integrants dels grups per tal que aquests liderin els seus processos transformacionals. Confia que les persones són competents en la inducció de transformacions i canvis. Des d'aquest lideratge hi ha un alt reconeixement de la persona i s'alimenta la dimensió socioemocional. L'educador que acompanya processos de participació infantil des d'un lideratge transformacional té present els següents aspectes:

- Establir un clima relacional, afectiu i emocional fonamentat en la confiança, la seguretat i el reconeixement.
- Passar de les intencionalitats educatives a la seqüència de l'acció resignificada i co-planificada des de la representació que l'infant té del tema que aborden.
- Teixir intersubjectivitats per l'acció deliberada compromesa.
- Buscar la complementarietat de les rutines i estratègies educatives amb la gestió de la participació per part dels infants

- Cedir responsabilitats i adquirir progressivament graus d'autonomia.
- Incorporar la reflexió i l'avaluació com a procediment, analitzant pas a pas les tasques.
- Donar rellevància, visualitzar i enaltir els resultats de la participació.

En les pràctiques participatives aquest lideratge transformacional es concreta en dos subtipus de lideratges que es retroalimenten per tal de garantir aquesta cessió de responsabilitat i autonomia cap a l'infant:

- El **lideratge formatiu** en el qual l'educador és artífex de processos que es desencadenen i estan carregats d'intencionalitats educatives. L'educador té dues funcions clau: d'una banda, facilitar el desenvolupament de l'experiència participativa i per l'altra "ensenyar el lideratge". Majoritàriament són aprenentatges de caràcter procedimental, però vinculats als valors i conceptes de l'exercici de la democràcia participativa.
- El **lideratge autogestionat**, és la transferència per part dels infants dels aprenentatges del lideratge formatiu que possibiliten al grup liderar-se amb autonomia. És de caràcter competencial, on el col·lectiu participa des de les seves competències que li permeten dirigir-se, organitzar-se, projectar la participació i articular processos de reflexió "en", "sobre" i "des de l'acció" (Perramound, 2004).

L'educador que en les pràctiques participatives impulsi aquests dos lideratges fomentarà iniciatives des de l'organització del propi grup, espais de deliberació i reflexió, la gestació i gestió d'iniciatives-projectes i on en definitiva l'activisme es centri en participar dins del grup donant-li contingut, sentit i promovent la transformació dels seus participants.

A les experiències participatives a les que s'implicaran els infants hi ha dos tipus de pràctiques que configuren el paper actiu de l'infant. Són dos tipus de pràctiques educatives que es complementen. No podem entendre les experiències de participació infantil sense una d'elles perquè és el seu binomi i interdependència operacional la que garanteix el desplegament de les funcions de l'òrgan participatiu i el desenvolupament psicoeducatiu, la construcció de valors i l'exercici de la ciutadania activa-activista. Aquests dos grans grups els hem anomenat: *Pràctiques internes*, a aquelles que faciliten el funcionament com òrgan de participació; i *Pràctiques externes*, a aquelles que materialitzen les seves funcions en l'entorn educatiu que es generin. Un percentatge elevat de l'autenticitat de la participació es configura en les pràctiques internes que és on els infants faran coses amb la participació, on identificaran els temes que volen abordar i on decidiran com treballar-los. Alhora és un espai privilegiat per significar la participació des de la introspecció de l'experiència viscuda. A continuació ens endinsem en elles.

Avançant en les pràctiques internes: significant i organitzant la participació

En les pràctiques participatives els nens i nenes han de poder participar en la direcció i organització del propi espai de participació. Donar el valor formatiu a aquelles pràctiques que faciliten el seu funcionament intern implica potenciar l'aprenentatge de la participació formant part activista de pràctiques que articulen al grup i el seu treball. Les pràctiques internes són majoritàriament de caràcter deliberatiu encara que hi ha moments d'acció per l'operativització d'allò acordat, que els possibiliti organitzar i articular la seva pròpia participació, des de la planificació, desenvolupament i avaluació.

D'alguna forma les pràctiques internes materialitzen la idea que a participar s'aprèn participant. I perquè es doni aquesta materialització és necessari un lideratge formatiu i un autolideratge. La següent taula recull aquests dos lideratges i les pràctiques internes que els potencia.

Intencionalitat en l'acompanyament Lideratge formatiu - EDUCADOR	Desenvolupament competencial Lideratge autogestionat - INFANT
Fomentar el sentit de grup en pro d'un projecte participatiu dels infants	<i>Construir i reconstruir la identitat</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Iniciatives d'acollida i d'encontre informal on conèixer i reconèixer-se. - Espais per significar el projecte i apropiar-se'l com a grup participatiu. 	
Generar processos per organitzar el funcionament intern	<i>Fomentar l'autogestió</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Planificació del treball intern. Com ens organitzem? - El treball en gran grup, l'assemblea. - El treball en petits grups. - Els càrrecs. 	
Donar continuïtat a la participació	<i>Compromís i responsabilitat sempre</i>
<ul style="list-style-type: none"> - L'ordre del dia i l'acta. - Les activitats de recerca d'informació. - Recollida d'idees i propostes d'altres infants. 	
Avaluar la participació, metaparticipar	<i>Representar-se, avaluar-se i sistematitzar procediments participatius</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Moments i espais per analitzar les transformacions aconseguides. - Moments per avaluar: valorar el què i com ho hem fet. 	

Taula 1. Principals pràctiques internes de lideratge formatiu-autogestionat

A continuació, ens endinsarem en una breu descripció de cadascuna d'aquestes pràctiques.

Pràctiques per fomentar el sentit de grup en pro d'un projecte participatiu dels infants.

Reafirmar el sentit que prendre part d'un òrgan de participació, sigui quin sigui, permet alimentar el sentit i el significat que té com a col·lectiu formar-ne part. No hem d'oblidar que molts dels òrgans de participació infantil tenen origen extern als infants, des de les intencionalitats educatives que els adults hi posem per tal d'incidir en la formació de la ciutadania. Per aquest motiu, i per desprendre's d'iniciatives participatives imposades des de la verticalitat de la decisió de l'adult és necessari significar i reconstruir el Projecte que *ens* uneix, però que sobretot els uneix. S'han d'introduir mecanismes que ens permetin donar sentit a allò que ens vincula i al voltant del qual els infants han decidit, en major o menor grau, trobar-se. És imprescindible obrir espais per repensar i transformar el projecte original per configurar el projecte dels infants. Aquesta revisió i actualització del projecte i de la nostra vinculació amb el projecte és essencial. No només afavoreix nodrir el sentit de l'espai per part dels participants, sinó que configura el sentiment de pertinença i reafirma el compromís que els participants han assumit. També permet que el projecte maduri i evolucioni a partir de les transformacions dels seus participants, facilitant que ens desprenguem d'un projecte dissenyat pensant en els infants per endinsar-nos en pràctiques que facilitin redissenyar un projecte significat i sentit pels nens i les nenes.

El sentit es construeix per l'apropiació d'un PROJECTE d'acció en relació amb el qual els membres del grup es senten responsables davant dels companys, davant l'òrgan participatiu i davant de la comunitat. Des del primer moment que es parla als infants d'aquest s'ha de clarificar les seves funcions, siguin les que siguin. Al voltant d'aquestes s'analitzaran i definiran les seves tasques i accions.

El sentit del grup es construeix en la mesura que es va vivenciant, què vol dir fer sentir la veu i millorar la nostra realitat des de l'acció compromesa i la deliberació al voltant dels temes que els preocupen i ocupen. El sentit del grup s'ha de cultivar, és un dels motors que garanteixen l'assistència regular i la implicació dels participants. Sentir-se bé dins d'aquest òrgan és el que fa que a la següent sessió vulguin tornar. En un primer moment, s'ha de vetllar perquè s'estableixin les relacions interpersonals, però després s'ha de fer per gestionar la seva evolució i redefinició. S'ha de vetllar per l'esperit de grup, per la construcció d'una identitat compartida que els fa sentir membres d'un grup, que els fa reconèixer-se com un NOSALTRES. Les pràctiques de *metaparticipació* ajuden a revisar i actualitzar aquesta identitat col·lectiva i individual com actiu i activista en el grup, com veurem més endavant.

Pràctiques per pensar i organitzar la participació

Un òrgan participatiu s'articularà en funció del clima de confiança i de treball, per això és imprescindible fomentar el coneixement mutu. Aquest partirà d'allò que comparteixen, que en aquest cas és l'interès per fer alguna cosa pel seu entorn immediat i des d'aquí establiran les primeres relacions de proximitat. Una vegada feta aquesta proximitat des de qui som, es teixiran els vincles més intensos del com organitzem el treball i quina és la implicació de cadascun d'ells. La configuració d'allò metodològic, la concreció de com ens organitzem per fer possible la participació es gesta en l'espai deliberatiu on confrontar diferents possibilitats i oportunitats.

El grup d'infants que prendrà part activa en definir i estructurar les pràctiques i els mecanismes que faciliten el seu funcionament i, sobretot, el desenvolupament del seu treball, amplificarà el seu potencial participatiu perquè formar part de configurar com participar ajuda a conèixer de molt a prop com operativitzar-la. Han configurat els principis metodològics de la seva participació. En la mesura que aquestes pràctiques tinguin una elevada presència dins del grup es desenvoluparà en major mesura la capacitat de treballar en equip i de presa de decisions. Algunes estructures organitzatives que permeten operativitzar la participació i que han de ser redefinides pels infants són:

El treball en gran grup, l'Assemblea

La participació ni s'imposa ni és improvisada ni per infants ni per adults. Per això, és necessari generar espais per la seva deliberació i concreció. Les assemblees són per excel·lència l'estructura organitzativa que té la finalitat de compartir, posar en comú i consensuar les decisions com a grup enfront al "en què" i "com" participar. La pràctica de l'assemblea parteix d'un supòsit: els infants són capaços de reflexionar sobre si mateixos, prendre consciència de la seva realitat grupal i arribar a acords que els permetin resoldre les seves situacions, així com dissenyar projectes i accions que abordin aquells temes que els preocupen generant transformacions en la quotidianitat del col·lectiu. En l'assemblea no hi ha solucions determinades a priori ni el grup està sotmès a una autoritat exterior, tampoc disposa d'un codi moral al que obeir. Per contra, a partir de les diferents singularitats i contrastant punts de vista i interessos diversos, els infants deliberen amb la voluntat de trobar un avanç just a la situació que s'han plantejat. Les habilitats dialògiques són un element clau en aquesta activitat. En la mesura que els infants adquireixen un bon domini d'elles s'optimitza el procés i els resultats de l'assemblea, no obstant això, un domini pobre de les mateixes no invalida la pràctica de l'assemblea. Les habilitats per al diàleg s'adquireixen mitjançant l'exercici continuat i l'assemblea compleix també aquesta funció.

En el desenvolupament de l'assemblea hi haurà un temps important per poder intercanviar el treball dels petits grups i sumar les aportacions dels uns i dels altres. Continguts que possibilitaran anar avançant. També, serà el moment de decidir els representants de les activitats que necessitin portantveus i representació en alguna de les pràctiques externes. En aquestes pràctiques, l'intercanvi de raons es fonamenta en el respecte mutu, en un diàleg constructiu que busca assolir una presa de decisions consensuada i elaborada des de totes les perspectives i veus dels participants. I que davant de la planificació d'accions o projectes es centraran en els següents aspectes:

- Diagnòstic i prioritització dels temes a treballar.
- Identificació d'accions i objectius. Què volem fer?, i per què?
- Concreció i desenvolupament de les accions. Com decidim fer-ho?
- Participants i agents implicats, Qui fa què?
- Difusió i comunicació de l'acció.

El treball en petits grups

Tenen la finalitat d'afavorir el treball cooperatiu. Es formen tenint com unitat referencial els grups dels càrrecs o bé grups formats espontàniament per abordar alguna qüestió. El que és important tenir present és que estiguin formats per la diversitat del grup i garantir així l'ajuda entre iguals. Faciliten les condicions dialògiques que permeten al grup acordar projectes d'acció i organitzar la manera de realitzar-los conjuntament. Són grups que possibiliten viure experiències de cooperació i d'ajuda mútua. Dins de l'estructura de qualsevol sessió hi haurà un temps perquè per petits grups puguin avançar amb alguns dels temes de la reunió o en el projecte central que desenvolupen.

Els càrrecs

Es tracta d'agrupar als representants en petites associacions estables que han de fer certes tasques col·lectivament i han de responsabilitzar-se els uns dels altres. Les tasques que realitzaran beneficiaran el desenvolupament del grup i obtindran resultats satisfactoris i immediats. Tenen sentit en la mesura que persegueixen alguna finalitat, tenen projectes per realitzar i aporten elements al grup. En definitiva, faciliten la bona marxa de l'òrgan de participació. Entre tots hauran de definir quins són els càrrecs tenint present que corresponguin a tasques significatives i funcionals. Hi ha un càrrec imprescindible, el grup de direcció. Aquest està format pels representants que portaran la reunió, que presentaran els temes a treballar, que regularan les aportacions i donaran els torns de paraula a la resta del grup. Aquest grup desenvoluparà la seva responsabilitat no només el dia de la sessió de treball sinó el temps que passa entre sessió i sessió. Serà el grup referent pels dinamitzadors per si s'ha de prendre alguna decisió en aquest temps o si s'ha de representar als infants en algun acte concret que no s'hagi pogut planificar amb antelació. I és convenient que sigui de caràcter rotatiu perquè tots els infants tinguin l'oportunitat de passar per ell. Altres càrrecs possibles serien: preparar i recollir la sala, berenar, repartir material...

Pràctiques per donar continuïtat a la participació

La participació no només es dóna amb assistir a les reunions i ja està. Ser membre d'un grup participatiu implica estar atent permanentment al què passa al voltant i pensar en el bé comú. Hem vist com implica observar i analitzar l'entorn que ens envolta dia rere dia, les 24 hores del dia. Entre reunió i reunió, entre trobada i trobada, els infants han de pensar en la participació. Per això s'introdueixen algunes pràctiques perquè els nens i les nenes tinguin més present el seu treball i compromís amb la comunitat. Les pràctiques d'aquest tipus faciliten que, entre sessions, els infants puguin anar recollint material (opinions, documentació, idees...) per treballar a la següent sessió i per prendre una posició davant dels fets. En definitiva, per anar avançant i concretant algunes qüestions que, posteriorment, abordaran junts com a contingut de treball.

L'*ordre del dia* i l'*acta* són dos recursos de memòria i comunicació que faciliten la connexió amb

els temes que hem treballat, que configuren la història del grup, i amb els que es proposen treballar. Alguns exemples de pràctiques d'aquestes característiques es citen a continuació.

Les activitats de recerca d'informació. Estar alerta i focalitzar l'atenció en allò que treballen. Aquesta recopilació d'informació i evidències els permetrà endinsar-se en els temes amb material. Recollida d'idees i propostes d'altres infants. Consultar a altres infants, ajudar als infants a elaborar el seu posicionament personal i reconèixer altres punts de vista al voltant de temes concrets. Aquestes idees poden recollir-se mitjançant escrits, testimoniatges orals o recopilant documentació per aprofundir en algun tema.

S'ha de vetllar perquè aquestes pràctiques no siguin enteses com deures escolars. I, evidentment, no han de suposar una càrrega ni una gran dedicació. En la majoria d'ocasions són feines voluntàries i, a vegades, no cal que sigui assumida per tots els representants; s'han de regular perquè no n'hi hagi sempre.

Pràctiques per avaluar la participació, *metaparticipar*

La capacitat dels infants de pensar sobre l'exercici de la ciutat, en parar, identificar i reconèixer els elements que estan implicats, és la possibilitat de fer de la ciutadania un contingut d'anàlisi i deliberació amb la voluntat d'avaluar-la. En aquest cas, l'objecte d'aquestes pràctiques és la possibilitat que tenen de reflexionar sobre la seva pròpia acció participativa per millorar-la. L'avaluació acaba sent una acció present permanentment en les pràctiques internes, i també ho hauria de ser en les pràctiques externes. Primer, perquè és el mecanisme mitjançant el qual s'identifiquen i analitzen els continguts a treballar. I segon, perquè permet analitzar com ha anat i com s'han sentit. És el moment per pensar-se com a grup i fer una introspecció personal de com hem viscut el treball al voltant d'aquell repte. Les valoracions s'han de focalitzar en els processos que han generat per arribar a assolir o no el que es proposaven; i en com han estat capaços d'enfrontar-ho. Les valoracions poden ser a nivell d'una acció concreta o del funcionament general del grup. Sigui la que sigui aportarà elements de reconeixement i millora del grup. Aquestes pràctiques estan molt relacionades amb les pràctiques per fomentar el sentit de grup. El fet de revisar i valorar com va el treball i com evolucionem, permet identificar el millor de cada grup i els reptes que s'han de plantejar per continuar avançar. Però, sobretot, hi ha un element a destacar: junts avancem i podem assolir allò que ens proposem.

Així, aquestes pràctiques internes han de definir pràctiques organitzades i ritualitzades perquè els participants formin part activa i compromesa en els diferents processos que es generin. I intervinguin com a protagonistes de processos participatius cada vegada més complexos. La ritualització d'aquestes pràctiques, juntament amb l'oportunitat de viure-les en més d'una ocasió, facilita l'existència de marcs de confiança i seguretat des d'on els infants participen cada vegada de forma més autònoma. Aquests marcs de participació també possibiliten innovació i creativitat,

per sortir d'allò rutinari i incorporar algun element nou. Encara més, permeten avançar-se a la representació de la seqüència d'accions a seguir per assolir els objectius proposats conjuntament i en la seva representació com a ciutadà actiu i activista. Algunes de les claus d'aquestes pràctiques són: l'increment progressiu de la seva complexitat; garantir espais deliberatius per a compartir i significar temes i necessitats concretes; nodrir-se d'espais reflexius per a reinventar la proposta; espais creatius i cooperatius on projectar la pròpia participació.

La veritable revolució dels fonaments conceptuals i metodològics que ens proposa aquesta corrent de l'arquitectura de la participació infantil és que ha de ser construïda amb els infants. Només així, podrem fer el gir de 180° perquè els infants formin part activa i activista de la societat com a grup social. I com a tals incideixin en la configuració del present, del seu present i del nostre present i que teixirà el seu futur, el nostre futur, el futur de tots.

BIBLIOGRAFIA

Casas, F.; González, M.; Carme, M.; Navarro, D.; Malo, S.; Figuer, C.; Bertran I. (2008). *Informe sobre experiencias de participación social efectiva de niños, niñas y adolescentes*. Madrid. Ministerio de Educación, Política Social y Deporte.

Hart, R. (1992). *La participación de los niños. De la participación simbólica a la participación auténtica*. Santafé de Bogotá. UNICEF.

Hart, R., Wridt, P., Kimiagar, B., Osler, B., i Agud, I. (2011). *The Article 15 Project. A global partnership supporting children's rights and capacities to self-organize*. New York: <http://crc15.org/>.

Novella, A. (2012a). «La participación de los niños, cuestión de avances profundos». *Rayuela, Revista Iberoamericana sobre niñez y juventud en lucha por sus derechos*, 7, pp. 96-104.

- (2012b). «La participación infantil: concepto dimensional en pro de la autonomía ciudadana». TESI *Teoría de la Educación. Educación y Cultura en la Sociedad de la Información*, 13 (2), pp. 380-403
- (2013). *Infants, participació i ciutat. El Consell d'Infants, un exercici de ciutadania*. Barcelona. Horsori.

Novella, A.; Llena, A.; Noguera, E.; Gómez, M.; Morata, T.; Trilla, J.; Agud, I. i Cifre-Mas, J. (2014). *Participación y construcción de la ciudadanía*. Barcelona. Graò

Perrenoud, P. (2004). *Desarrollar la práctica reflexiva en el oficio de enseñar*. Barcelona. Graò

Puig, J. (1996). *La construcció de la personalitat moral*. Barcelona. Paidós.

Rogoff, B. (1997). «Los tres planos de la actividad sociocultural: apropiación participativa, participación guiada y aprendizaje», en Wertsch, J. M.; Del Río, P.; Álvarez, A. (comp.): *La mente sociocultural. Aproximaciones teóricas y aplicadas*. Madrid. Fundación Infancia y Aprendizaje.

Tonucci, F. (1997). *La Ciudad de los Niños*. Madrid. Fundación Germán Sánchez Ruipérez.

Trilla, J.; Novella, A. (2001). «Educación y participación social de la infancia». *Revista Iberoamericana de Educación*, 26, pp. 137-164.

- (2011): «Participación, democracia y formación para la ciudadanía. Los consejos de infancia». *Revista de Educación*, 356, pp. 23-43.

C/ Caballero nº 79, 1er B, 08014 Barcelona
Telèfon: (93) 336 72 65, Fax: (93) 263 55 10
fedaia@fedaia.org / www.fedaia.org

Amb el suport de:

